

Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України XVIII ст.*

Посохова Л. Ю.

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми в історико-культурному середовищі України XVIII ст. У статті аналізуються форми і канали взаємодії православних колегіумів із місцевим середовищем у XVIII столітті. На думку автора, православні колегіуми сприйняли від західноєвропейських колегіумів і університетів зразки взаємовідносин із суспільством, що було проявом трансферу і адаптації європейських культурно-освітніх форм.

Ключові слова: історія освіти, православні колегіуми, університет.

Посохова Л. Ю. Православные коллегии в историко-культурной среде Украины в XVIII в. В статье анализируются формы и каналы взаимодействия православных коллегий с местной средой в XVIII веке. По мнению автора, православные коллегии восприняли от западноевропейских коллегий и университетов образцы взаимоотношений с обществом, что было проявлением трансфера и адаптации европейских культурно-образовательных форм.

Ключевые слова: история образования, православные коллегии, университет.

Posokhova L. Yu. Orthodox collegia in the historical and cultural environment of the 18th century Ukraine. The forms and channels of the interaction of orthodox collegia with the local environment in the 18th century are analyzed in the article. In author's opinion, orthodox collegia have apprehended the samples of mutual relations with a society from Western European collegia and universities that was a display of transfer and adaptation of European cultural and educational forms.

Keywords: history of education, orthodox collegia, university.

Сучасні дослідження історії навчальних закладів, які спираються на методи культурної історії, серед іншого, вивчають контакти і взаємодію конкретних освітніх інституцій із оточуючим середовищем, вписують їх у історико-культурний ландшафт. Подібне завдання можемо поставити й щодо таких центрів освіти та культури як православні колегіуми України XVIII століття (Чернігівського, Харківського та

---

* Дослідження здійснене за підтримки Німецького Історичного Інституту (м. Москва) та німецького Фонду ім. Герди Хенкель (GERDA HENKEL STIFTUNG)

Переяславського). Через які канали і як саме відбувалася їх взаємодія з різними соціокультурними сферами? Чи можемо виявити довготривалі контакти «латинської науки», яку представляли ці колегіуми, із місцевим суспільством?

Метою розвідки є з'ясування форм і каналів взаємодії православних колегіумів з місцевим середовищем, перш за все тих, які розкривають трансфер європейських традицій, й стали характерними культурними явищами в історії Гетьманщини та Слобідської України у XVIII столітті.

В історіографії колегіумів XIX-XX століть, яка нараховує не один десяток праць, безумовно, містяться згадки про контакти цих навчальних закладів із оточуючим суспільством. Втім, у межах тих дослідницьких завдань, які ставилися істориками (вивчення навчально-виховного процесу, етапів історії, просвітницької діяльності вихованців), такого роду факти хоча й наводилися у працях Д. Багалія, А. Лебедева, П. Левицького, П. Знаменського, питання стосунків колегіумів із соціокультурним середовищем не стало предметом спеціальних студій.

Дане дослідження передбачає залучення всього корпусу історичних джерел, декількох різновидів справочинної документації колегіумів, джерел особового походження й літературних пам'яток, які у даній розвідці виступають повноправними партнерами.

Православні колегіуми, створені за зразком єзуїтських колегій, привнесли в свої міста ряд культурних явищ, які давно укорінилися в університетських містах Європи. Традиції середньовічного університету передбачали проведення ряду актів, із своїми ритуалами, на яких були присутніми й представники місцевої громади. Такими актами були публічні диспути, університетські торжества, театральні вистави тощо. Керівництво єзуїтських колегіумів, прагнучи регулярно привертати увагу місцевого суспільства, влаштовувало шкільні церемонії, процесії та драматичні вистави. Для православних колегіумів вже на ранніх етапах історії каналами зв'язку із місцевим суспільством також стали колегіумські «академічні свята» (колегіумські акти, диспути філософські та богословські, особливо «генеральні»). Традиції академічних свят укорінилися спочатку у Києво-Могилянській академії, а згодом такі практики закріпилися у всіх православних колегіумах у XVIII столітті. На ці торжества у якості глядачів запрошувалися знатні особи міста, представники влади, для яких спеціально готувалися промови, оди, канти і т.п.

Добре відомо про існування театру у Києво-Могилянській академії, який, окрім дидактичної, виконував й комунікативну функцію у місцевому суспільстві. Інформація про вистави колегіумських театрів, у тому числі перед глядачами з міста, не часто, але зустрічається у джерелах. Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, записав у щоденнику (1725 р.), що бачив постановку комедії, яку давали учні

Чернігівського колегіуму [цит. за: 15, с. 172]. Значно більше відомостей збереглося про широке розповсюдження таких різновидів театралізованих виступів, як ходіння студентів колегіумів вулицями міста, їх виступи під вікнами городян з «ораціями і декламаціями», читанням віршів і грою невеликих духовних інтермедій [12, с. 441-442]. Вертепні драми та містерії завжди охоче ставилися учнями колегіумів [15, с. 185]. Постановки вертепів (вертепних драм), з притаманною їм простою сюжету, соціальними та побутовими мотивами, комедійними ситуаціями, народними персонажами, надавали можливість встановити зв'язок між шкільним театром і місцевим середовищем. Глядачами на таких виставах були пересічні мешканці міст, які винагороджували акторів грошима або їжею. Наприклад, Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у щоденнику, що дав чернігівським «студентам-інтермедіантам 1 рубль» [18, с. 7]. Реакції глядачів, «зворотний зв'язок», проявлялися не тільки у подарунках. У літературі описані характерні епізоди поведінки і реакцій міщан Переяслава, які під впливом колегіумських вистав, самі починали розігрувати духовні інтермедії, намагалися виступати у ролі критиків проповідей і декламацій студентів, надавати їм поради [12, с. 441-442]. Така практика спілкування з місцевими мешканцями була настільки розповсюджена й характерна, що потрапила на сторінки творів художньої літератури (повість В. Наріжного «Бурсак» та інші).

Православні колегіуми привнесли у міське життя своїх міст таке цікаве культурне явище, як рекреації (відпочинок на природі на околиці міста), в яких поєднувалися елементи традиційної народної і європейської університетської культури [докладніше про це див.: 17]. Урочиста хода студентів і керівництва від будинків колегіумів, повз усе місто на рекреації, ставала подією у культурному житті козацьких полкових міст. У рекреаціях, разом із колегіумцями брали участь і мешканці міста, нерідко високопосадовці. На природі, окрім рухливих ігор, колегіумці розважалися грою на музичних інструментах, хоромим співом [12, с. 432, 436-437]. Спогади студентів Харківського університету свідчать, що їх рекреації (у 1820-ті роки) мали подібні церемонії та види дозвілля [14, с. 87].

Окрім залучення представників місцевого середовища до тих подій, які безпосередньо були пов'язані із навчально-виховним процесом у колегіумах, студенти і викладачі колегіумів активно взаємодіяли із місцевим суспільством, беручи участь у важливих подіях життя своїх міст (як світського, так і культового). Студенти та викладачі виступали на урочистостях із промовами, проповідями, кантами, привітаннями. Вони брали участь у церковних службах у храмах міста у святкові дні (із виголошенням проповідей викладачами та студентами старших класів, співом колегіумського хору). Святкові виїзди архієрея по єпархії відбувалися у супроводі студентів колегіумів. За свідченням спогадів, у Переяславському колегіумі для цього відбирали чотирьох богословів у

«старовинному вченому вбранні – широких темно-синіх «ліберіях», які їхали на багато вбраних конях, супроводжуючи карету архієрея – два попереду, два по боках» [21, с. 19-20]. На церемонії поховання переяславського єпископа Йова Базилевича (1776 р.), траурна процесія просувалася між живою стіною студентів Переяславського колегіуму, які стояли у два ряди від келії єпископа до храму [4, с. 703].

Якщо придивитися до описання святкових подій, зустрічей знатних персон, не важко переконатися, що студентам і викладачам колегіумів у цих сценаріях відводилася важлива роль, яка мала презентувати полкові міста відтепер і як територію просвіти. Світське життя українських міст у XVIII столітті помітно урізноманітнювалося, до свят готувалися, писали сценарії прийомів, споруджували тріумфальні арки. Наприклад, у 1791 р., до зустрічі князя Г. Потьомкіна-Таврійського студенти і викладачі Харківського колегіуму приготували промови, канти і розмови російською, латинською та грецькою мовами [10, с. 244-245]. Ф. Луб'яновський залишив спогади про зустріч Катерини II, принця Ангальта, яких студенти вітали латинськими промовами [13, с. 101-102]. У цих промовах, окрім прославлення гостя, говорилося й про колегіуми як «храми наук», «собори Парнаських муз» та успіхи колегіумців у науках. Ці здобутки мали презентувати сама форма вітюватих привітань, розмаїття мов, якими вони виголошувалися. У 1781 році у Чернігові, при підготовці до приїзду «поважних персон», керівництву колегіуму було запропоновано розробити «наочні зображення з емблемами», які будуть розміщені на тріумфальних брамах. У колегіумі розробили емблеми із античною символікою, візуальний ряд був поєднаний із усними привітаннями (кантами), які виголошувалися російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами [6, арк. 16, 20-24].

Акт відкриття Харківського університету як лакмусовий папірець показав місце колегіуму у суспільстві, міцність та усталеність зв'язків із ним. На урочистих 17 січня 1805 р. були присутні студенти та викладачі колегіуму, ректор Андрій Прокопович виступив із промовою [1, с. 197]. У подальшому колегіумці неодноразово брали участь в університетських актах (колегіумський хор виконував ораторії і концерти, скажімо, Г. Пехотинський згадував про виконання ораторії Гайдна «Створення світу» [15, с. 441-442]).

Отже, у найбільш концентрованій й яскравій формі взаємодію колегіумів із суспільством виявляли (й фіксували) святкові події. Втім, у повсякденному житті складалися та існували не менш важливі канали таких стосунків. Дослідження повсякденних довготривалих практик, їх специфіки надає повноту картині існування колегіумів у соціокультурному середовищі. Вже саме розташування колегіумів у центрі міст робило їх важливими елементами повсякденного життя міського середовища [про це див.: 18]. За спогадами мешканців міст, колегіумський годинник, дзвіночок, який скликав на заняття (який чули у

всьому місті), встановлювали ритм життя не тільки для колегіумців, а й усього міста. Алгоритм стосунків колегіуму й міського середовища задавався також тим, що велике число колегіумців мешкало у місті. Учні жили або у родинах родичів – козацької старшини (дворянства), духівництва, міщан, або ж винаймали квартири (у бурсах колегіумів могло розміститися відносно невелике число учнів). Студентство колегіумських міст починає складати помітний відсоток їх населення (наприклад, за даними академіка В. Ф. Зуєва у Харкові у 1782 р. студенти становили сім відсотків населення [8, с. 189]). У зв'язку із зростанням числа студентства у складі населення колегіумських міст, не слід зневажати дослідженнями конфліктів студентів із мешканцями міст. Потенціал конфліктології на прикладі Києво-Могилянської академії вже показують сучасні дослідження. Не ставлячи завдання розгляду конфліктів у цій статті, звернемо увагу на те, що вони дають можливість побачити, наскільки тісно перепліталось життя студентів і місцевих мешканців. Наприклад, конфлікт підкоморного Я. Іскри із студентами Переяславського колегіуму (1766 р.) відбувся, коли ті прийшли до свого товариша, який був інспектором дітей Іскри і жив у його будинку [24, ф. 990, оп. 1, спр. 581, арк. 1, 4].

Тісний зв'язок колегіумів із міськими станами виник на основі такої форми стосунків як репетиторство. Студенти і викладачі навчали дітей представників міських станів без відриву від навчання і роботи. Про такий звичайний засіб додаткового заробітку згадував викладач Харківського колегіуму Я. Толмачов, який чимало років був репетитором у різних родинах харків'ян [22, с. 706]. Репетитори готували дітей до навчання у колегіумах, Києво-Могилянській академії, столичних навчальних закладах, європейських університетах.

Серед усталених форм взаємодії колегіумів з місцевим середовищем, які існували протягом всієї історії колегіумів, яскравим явищем були «кондиції». Кондиції – це договір, який укладався між студентом колегіуму та певною родиною (родинами), визначав умови та термін роботи студента у якості домашнього вчителя [докладніше про це див.: 16]. Це була достатньо традиційна практика заробітку бідними студентами грошей для продовження навчання. Представники різних суспільних страт зверталися до колегіумів із проханнями відпустити студентів у якості домашніх вчителів для своїх дітей. Студент міг й самостійно знайти місце, але він обов'язково мав отримати дозвіл на «відпустку» від колегіумського начальства (тоді він лишався у списках студентів). Практика кондицій закріпилася, й існувала протягом XVIII століття саме в українських землях, в сусідніх російських землях вона не розвинулася, оскільки, як зазначали дослідники, значно меншою була потреба суспільства в освіті, й духовні школи були ще «молодими» [7, с. 273].

У переважній більшості виявлених кондицій, вчителями виступали студенти останніх класів колегіумів – філософи та богослови.

Погоджуємося із дослідниками, що варто придивитися до яскравих типів «старовинного академіста» або «бурсака», які зображені у творах М. Гоголя, Г. Квітка-Основ'яненка, В. Наріжного. Образ учителя, студента місцевого колегіуму, увійшов до української літератури з визначеннями «вчений богослов» та «філософ», які фіксували статус людини, яка дійшла «у науках» до вищих класів. Хоча письменники, змальовуючи персонажі вчителів, дещо їх утрирували, але не вигадували, створюючи правдиві за сутністю образи [5, с. 45].

На основі контрактів, які уклалися із учителями, можна побачити, що дітей вчили Часослову, Псалтирі, читання та письму, а також іноземним мовам (латині, французькій, німецькій) [11, с. 28, 97]. Наприклад, у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Момонов заключив контракт з поміщиком Острогозької провінції Г. Венецьким, за яким зобов'язувався вчити трьох синів поміщика німецькій та латинській мовам, арифметиці та геометрії [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Окрім цих дисциплін у контрактах зустрічаються ще й «політика» та піїтика [2, с. 726]. У текстах контрактів неодмінно фіксувалися обов'язки вчителя з морального виховання своїх учнів. Типова фраза контракту визначала, що учитель мав «відвертати» своїх вихованців від пустошів й приводити їх до доброї поведінки [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Саме тому батьки й зверталася до керівництва колегіумів за рекомендаціями.

Контракти фіксували й статус учителя у домі поміщика. Маємо підстави стверджувати, що це був достатньо високий статус, який передбачав «спільний стіл» з родиною поміщика, власне приміщення (кімнату), слугу. Іноді оговорювалися додаткові умови, наприклад, про те, що вчитель, коли у нього бували гості, міг «вимагати від хазяїна горілку» [24, ф. 1973, оп. 1, спр. 1243, арк. 1]. Сучасні російські дослідники дійшли висновку про те, що найняти приватного вчителя в Росії у XVIII столітті, на відміну від українських земель, могли тільки вельми багаті люди [3, с. 318]. Натомість в Україні наявність колегіумів робила кондиції явищем достатньо розповсюдженим перш за все у середовищі козацької старшини.

Вивчаючи кондиції, можемо досліджувати й культуру спілкування вчителів з дітьми, батьками, іншими родичами, оточенням. У спогадах розпорошені згадки про добрі відносини між вчителями, їх учнями та батьками [21, с. 10, 15]. Джерела зафіксували, що свята у родинах поміщиків не обходилися без виступів студентів-вчителів перед головами родин із ораціями та декламаціями, привітаннями. У повісті «Пан Халявський» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко описав розмови голови родини із вчителем на різні «вчені теми». Численні звернення батьків до керівництва колегіумів із проханнями подовжити кондиції студентів пояснювалися тим, що під їх керівництвом «діти чимало у навчанні профітували» [цит. за: 11, с. 29].

Дослідження конфліктних ситуацій, які траплялися зі студентами на кондиціях, є не менш важливими для розуміння не тільки цього явища, а й взаємодії колегіумів із суспільством. Примітно, що студенти зверталися до керівництва колегіумів по допомогу, коли з боку хазяїв порушувалися умови контракту, й потрібно було захистити свої права. Наприклад, студента В. Павловського, який поїхав на кондиції, поміщик Сумського повіту записав кріпаком, й не відпустив. Студент здобув ордер архієрея, й повернувся до колегіуму [20, с. 184]. У скарзі на острогоського поміщика Лисаневича (1775 р.) студент богослов'я Й. Зарудницький вказував на порушення своїх прав (поміщик тасмно забрав примірник його контракту, не заплатив гроші, відмовився відправити його до колегіуму) [11, с. 97]. Щоправда, не завжди й самі вчителі були на висоті свого статусу. Поміщики іноді скаржилися на студента-вчителя, що той завів «коханья з дівцею», родичкою чи донькою хазяїна [11, с. 98]. Зауважимо, що вік студентів старших курсів коливався між 20 та 30 роками. Керівництво колегіумів, із свого боку, закидало поміщикам, що вони самі псують мораль студентів-вчителів [19, с. 120].

Студенти колегіумів прагнули знайти гарне місце для кондицій, адже окрім грошової винагороди, вони могли отримати й інші преференції. Варто навести приклад студента Чернігівського колегіуму Тимофія Сенютовича, який навчаючи П. А. Румянцева, настільки догодив батьку, А. І. Румянцеву, що був призначений чернігівським полковим суддею (хоча призначення було зроблено незаконно) [9, с. 375].

На початку XIX століття керівництво єпархій забороняє кондиції, мотивуючи це тим, що перерви у навчанні негативно впливають на опанування студентами наук [11, с.29; 19, с. 120]. Втім, ці рішення приймалися вже в інших історичних умовах, коли окрім колегіумів та семінарій розгорнули свою діяльність інші навчальні заклади (університети, гімназії), які вирішували проблему учительських кадрів. Втім, протягом XVIII століття студент колегіуму у якості вчителя виконував важливу соціокультурну роль, а кондиції стали невід'ємною частиною як просвітницької діяльності колегіумів, так й повсякденного життя родин різних прошарків.

Дана розвідка не може охопити всі аспекти і форми взаємодії колегіумів і місцевого середовища. Говорячи про різноманітні традиції середньовічних освітніх інституцій, можна заглибитися у сюжети майнових суперечок колегіумів як власників маєтків і земель із іншими власниками; або у традиції благодійної підтримки колегіумів з боку відомих осіб (яка була організована у певні форми), й широких верств населення (книги збору пожертввань) тощо.

Очевидно, що православні колегіуми протягом XVIII століття стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із оточуючим суспільством.

«Замкненість» православних колегіумів виявляється міфом, й не була притаманна цим закладам у XVIII столітті. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що з самого початку існування колегіуми сприйняли зразок взаємовідносин європейських університетів із суспільством і багато в чому наслідували його. Так, на ґрунті місцевої культури з'явилися форми європейської університетської міської культури (академічні свята, диспути, тощо), а у середовищі полкових міст, містечок і сіл зазвучали канти, привітання різними мовами, перш за все латиною, мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від колегіумів, й були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища. «Латинська вченість» подавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало. Втім, на форму й змістовну складову контактів колегіумів і суспільства впливали й елементи народної культури, й специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст.

Примітки

1. *Багалей Д. И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802-1815 г.) / Д. И. Багалей. – Харьков, 1893–1898.
2. *Бакай Н.* Южно-русский дворянин XVIII века / Н. Бакай // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 717–742.
3. *Берелович В.* Образовательные стратегии русских аристократов. Воспитание сирот Голицыных (1782–1790) / В. Берелович // Европейское Просвещение и цивилизация России / Отв. Ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 318–329.
4. *Войтков А. Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776) / А. Н. Войтков // Труды Киевской Духовной академии. – 1903. – № 8. – С. 633–715.
5. *Горленко В. П.* Украинские были / В. П. Горленко. – К., 1899.
6. *Державний архів Чернігівської області.* Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1253.
7. *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань, 1881.
8. *Зуев В. Ф.* Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев. – СПб., 1787.
9. *Лазаревский А.* По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
10. *Лебедев А. С.* Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Х., 1902.

11. *Лебедев А. С.* Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М., 1886.
12. *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища / П. Левицкий // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
13. *Лубяновский Ф. П.* Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // Русский архив. – 1872. – Вып. 1. – С. 98–185.
14. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет ХІХ – початок ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1. – Харків, 2008. – С. 57–89.
15. *Пехотинский Г.* Мое детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // Духовный вестник. – 1865. – Т. 11. – С. 405–449.
16. *Посохова Л. Ю.* Вчителювання студентів православних колегіумів України ХVІІІ ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // Київська старовина. – 2008. – № 5. – С. 3–18.
17. *Посохова Л. Ю.* «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України ХVІІІ ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. – Харків, 2008. – Вып. 40 (816). – С. 169–180.
18. *Посохова Л. Ю.* Територія просвіти в місті: локуси православних колегіумів України ХVІІІ ст. / Л. Ю. Посохова // Праці Центру пам'яткознавства. Вып. 16 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К., 2009.
19. *Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории* // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофиц. – 1888. – № 3. – С. 115–129.
20. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.
21. *Тимковский, И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26.
22. *Толмачев Я. В.* Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // Русская старина. – 1892. – Т. 75. – С. 699–724.
23. *Ханенко Н.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753 / Н. Ханенко // Киевская старина. – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1–16.
24. *Центральний державний історичний архів України (м. Київ).*